

Формування позиції України у рамках підготовки Конференції з виконання Договору про нерозповсюдження ядерної зброї

Старший науковий співробітник Є.В.Маляревський

1. Вплив політичної ситуації на процес ядерного роззброєння

Існуюча система контролю за озброєннями та нерозповсюдженням зброї масового знищення, за думкою багатьох експертів, зараз перебуває у глибокій кризі. Системна трансформація старої політичної системи триває, а договірна-правова база ще функціонує у старому режимі, тобто все ще фіксує паритетні відносини держав двополярного світу і не враховує реальність сьогодення. Вона суттєво відстає від світових політичних процесів, що особливо чітко просліджується на прикладі проблем навколо ДНЯЗ.

Пов'язано це насамперед як із значимістю та фундаментальністю цієї угоди, так і з її багатостороннім характером. Договір було схвалено Генеральною Асамблеєю ООН 12 червня 1968 року, він набув чинності 5 травня 1970 року і на 2009 рік підписаний 190 країнами світу (це – найбільша кількість учасників серед всіх інших угод, лише 4 країни є поза його межами - Індія, Пакистан та Ізраїль ніколи не приєднувались до ДНЯЗ, а Північна Корея вийшла з нього у 2003 році). За цей час було проведено сім оглядових конференцій (відбуваються кожні п'ять років), Договір є однією із найстаріших угод, прийнятих під егідою ООН, на яку було орієнтовано майже всі послідувачі домовленості в галузі контролю над озброєннями та проблематики нерозповсюдження.

Якщо аналізувати ситуацію з ДНЯЗ в контексті сучасних процесів, слід визначити якнайменш період після 1991 року. За ці роки було проведено три Оглядових конференції, які дуже відрізнялись одна від одної за значимістю та масштабом прийнятих рішень.

Фундаментальна п'ята Оглядова конференція 1995 року надала Договору безстрокового характеру та намітила чіткі напрями подальшого розвитку світової системи ядерного нерозповсюдження, ядерного контролю та взаємодії між ядерними та неядерними країнами. Фактично, відбулась спроба доповнення та адаптації змісту Договору 1970 року до нових викликів сучасності.

Успіху цієї конференції значною мірою сприяло добровільне позбавлення від ядерної зброї та приєднання до ДНЯЗ (1994 р.) Білорусі, Казахстану та України – країн- правонаступниць СРСР за Договором СНО-1.

Послідуючі шоста (2000 рік) та сьома (2005 рік) Конференції, навпаки, ніяких кардинальних рішень вже не прийняли. І якщо 2000 рік ще запам'ятався Заключним документом, у якому містився розрахований на перспективу перелік засобів багатостороннього характеру у галузі укріплення режиму ядерного нерозповсюдження (так звані «13 кроків»), то Конференція 2005 року фактично закінчилась гучним провалом, коли не було прийнято жодного узгодженого рішення.

Крім того, наступні світові події мали великий вплив на сучасну ситуацію в галузі нерозповсюдження:

- ядерні програми Іраку, Північної Кореї та Ірану, які довели низьку ефективність існуючих гарантій МАГАТЕ. Як наслідок – узгодження та підписання у 1997 році Додаткового протоколу до гарантій, якій значно розширив повноваження цієї організації та її право на верифікаційну діяльність;

- «негативні» гарантії ядерних держав неядерним, прийняті у 1995 році у форматі односторонніх політичних Заяв в рамках ООН;

- прийняття Договору про всеосяжну заборону ядерних випробувань (ДВЗЯВ) у 1996 році;

- ядерні випробування у 1998 році Індією та Пакистаном, коли ці країни офіційно оформили свій ядерний статус і відмовились приєднуватись до ДНЯЗ;

- укладання між США та Російською Федерацією низки Договорів з СНО (СНВ-2 та СНП);

- односторонній вихід США з Договору по ПРО та плани щодо розміщення в Європі третього позиційного району власної стратегічної НПРО;

- формування «чорного ринку» ядерних матеріалів та різке поширення вірогідності їх несанкціонованого розповсюдження та попадання до терористичних організацій.

Навіть з цього короткого переліку стає зрозумілим, що останні роки не відбувалось будь-яких значних подій на шляху поширення нерозповсюдження та зниження ядерної загрози (звісно, в порівнянні з минулими роками).

Пов'язано це з особливим ставленням до проблем ДНЯЗ світових країн-лідерів, насамперед Сполучених Штатів. США як держава, яка перша у світі випробувала ядерну зброю, і сьогодні має пріоритетні можливості щодо формування позиції на цьому напрямі, підтримки або блокування різних ініціатив. Останні два десятиріччя чітко просліджується тенденція зміни позиції США в залежності від складу Адміністрації: від підтримки більшості ініціатив щодо ядерного нерозповсюдження демократами до дуже жорсткої позиції або навіть кардинальних змін деяких пріоритетів республіканцями. Останні дотримуються концепції, що жодні міжнародні угоди не повинні стримувати зусилля США в напрямках, важливих для підтримки належного рівня національної безпеки. Тому останнім часом під час розробки відповідних угод США утримуються від будь-яких якісних обмежень, обмежуючись загальними кількісними показниками. Тим самим юридично оформлюється технологічна, якісна та кількісна перевага США, що дозволяє останнім дуже гнучко це використовувати, комбінуючи ядерне та неядерне оснащення, як тактичне, так і стратегічне, відповідно на тактичних та стратегічних носіях. Як наслідок – США зараз єдина країна, яка частково здатна виконувати завдання стратегічних ядерних сил струмування звичайними нестратегічними та неядерними засобами. З одного боку це позитив, оскільки знижує вірогідність глобального ядерного конфлікту, з іншого – негатив, тому що різко знижується рівень застосування такої зброї в локальних конфліктах.

Аналогічна ситуація і з ДВЗЯВ. У 1999 відмовився від його ратифікації Сенат США (де більшість була у республіканців), а в послідуючі роки цей процес блокувала Адміністрація Дж. Буша. Тим самим фактично було заблоковано набуття чинності ДВЗЯВ у світі, оскільки окремі країни категорично відмовляються від його ратифікації доти, поки це не зроблять США.

Ці фактори були ключовими на Оглядовій конференції 2005 року, тому необхідний компроміс між ядерними та неядерними державами так і не було знайдено. Враховуючи, що нова Адміністрація США вже заявила про наміри наполегливо домагатись повторної ратифікації ДВЗЯВ, неодноразово декларувала готовність зменшити рівень ядерної загрози у світі та прагнення звільнити світ від ядерної зброї в майбутньому (виступ Б. Обама в Празі 5

квітня 2009 р.), є висока вірогідність належної уваги до проведення Конференції 2010 року з метою забезпечення її результативності.

2. Сучасні проблемні питання імплементації ДНЯЗ

2.1. Позиція неофіційних ядерних країн

Сам факт існування таких країн розцінюється як найбільша загроза процесу ядерного нерозповсюдження, оскільки їх шлях може стати взірцем для інших (до речі, так і трапляється, Індія наслідує досвід Китаю, Пакистан – Індії, а Іран – КНДР). Крім того, такі нові ядерні держави дуже важко адаптувати до існуючої правової системи: наприклад, для змін у тексті ДНЯЗ потрібно прийняття відповідного рішення на конференції з послідувочою ратифікацією парламентами усіх країн-учасниць (на практиці, як перше, так і друге у принципових питаннях практично здійснити нереально). Тому в правовому полі замість багатосторонніх міжнародних угод використовуються двосторонні домовленості, що значно зменшує ефективність системи в цілому – прикладом цього є розкриття мережі нелегального постачання ядерних матеріалів Абдул Кадир Хана та постійна загроза щодо втрати контролю над «ядерною кнопкою» офіційною пакистанською владою.

Ізраїль фактично володіє ядерними технологіями з першої половини 60-х років ХХ століття, коли після запуску ядерного реактора в Димоні в 1963 році він отримав незалежність від США в ядерній галузі. Із тих років жодних офіційних даних стосовно власної ядерної воєнної програми Ізраїль не давав і таку інформацію не коментував¹. Приєднатись до ДНЯЗ як ядерна країна Ізраїль не може, а як неядерна – не бажає, із інших угод Ізраїль підписав, але не ратифікував ДВЗЯВ. Оскільки практично всі країни навколо Ізраїлю є членами ДНЯЗ під контролем МАГАТЕ, питання навколо ядерної програми цієї країни стоїть протягом тривалого часу. Конференція 1995 року прийняла спеціальну резолюцію по Близькому Сходу, у якій закликала всі країни регіону приєднатись до ДНЯЗ в якості без'ядерних та створити зони, вільні від ядерної зброї. Ця резолюція була підтримана Конференцією 2000 року, питання щодо ядерної програми Ізраїлю неодноразово вносились арабськими країнами на сесії МАГАТЕ, до виконання резолюції 1995 року закликають

¹ В 1986 році колишній працівник заводу в Димоні Мордехай Вануну детально описав таємну ізраїльську програму із створення ядерної зброї та засоби, якими користувався Ізраїль з метою покриття цієї діяльності від американських інспекторів.

практично на кожній із сесій Підготовчого комітету Конференцій ДНЯЗ та на конференціях із роззброєння, але Ізраїль пов'язує відмову від ядерної зброї з остаточним завершенням загальнополітичного врегулювання на Близькому Сході та отриманням гарантій власної безпеки.

Оскільки кінець цього процесу не проглядається навіть у перспективі, ядерний статус Ізраїлю² відповідно не зміниться ще багато років. Максимум очікувань – це ратифікація Ізраїлем, Єгиптом та Іраном ДВЗЯВ та добровільні зобов'язання всіх країн регіону не створювати або не розвивати потужностей із збагачення урану та хімічної переробки відпрацьованого ядерного палива в обмін на гарантоване постачання ядерного палива через механізм багатосторонніх підходів до ядерного паливного циклу.

Індія – перше підземне ядерне випробування провела у 1974 році, але не визнала себе ядерною країною, мотивуючі це «мирним» характером випробування (проте практично всі розуміли, що це не так). Індія неодноразово підкреслювала дискримінаційний характер ДНЯЗ, який не дозволяє приєднуватись до нього в якості ядерних країн, які стали такими після 1 січня 1967 року.

В 1998 році Індія провела ядерні випробування, мотивуючі свої дії «загостренням ситуації в Азії» та відсутністю гарантій безпеки та однозначних зобов'язань ядерних країн із роззброєння. З цієї ж причини Індія не підписала ДВЗЯВ та навряд чи підпише Договір про заборону виробництва матеріалів, що розщеплюються для військових цілей. В 2009 році в спеціальному листі представника країни в ООН Індія наголосила, що не може погодитись із закликами надати ДНЯЗ універсального характеру³.

Пакистан провів ядерні випробування у тому ж 1998 році через декілька місяців після Індії і завжди підкреслює, що був «вимушений у відповідь» отримати ядерний потенціал суто із позицій власної безпеки та з причини, що

² За незалежними оцінками експертів зараз Ізраїль має понад 400 ядерних боезарядів з сукупним тротиловим еквівалентом понад 50 Мт та повну триаду засобів їх доставки, що практично виводить Ізраїль на третє місце у світі за кількістю боезарядів.

³ У 1988 році у зверненні до ООН Індія запропонувала такий план дій з ядерного роззброєння:

- юридично зобов'язуюча домовленість між всіма державами щодо повного знищення ядерної зброї до 2010 року, яке буде проводитись в три етапи;
- всі ядерні та неядерні держави повинні включитись у процес ядерного роззброєння;
- на кожному із трьох етапів повинно бути продемонстровано істотне просування до кінцевої мети;
- зміна доктрин, стратегій та політичних установок з метою підтримання без'ядерного статусу в масштабах усього світу.

Звісно, що навіть з позиції сучасності ці пропозиції є поки що практично нездійсненими і сприймаються лише як обґрунтування неприєднання Індії до ДНЯЗ.

«не ми були першими, хто провів ядерні випробування». Як і Індія, не підписав ДВЗЯВ.

Північна Корея – провела перше ядерне випробування у жовтні 2006 року та друге у травні 2009 року. Незважаючи на достатньо високі ракетні та ядерні технології, реальної військової загрози світовій спільноті не несе за рахунок обмеженості людського, військового, ядерного та економічного потенціалу країни. Перебуває під політичним впливом Китаю і скоріше за все повернеться до ДНЯЗ в майбутньому за умови отримання достатньої економічної допомоги (як це вже було в минулому).

2.2. Мирне використання атомної енергії

Згідно статті IV ДНЯЗ всі неядерні країни мають право на використання атомної енергії у мирних цілях. На практиці навколо цієї декларації постійно виникають суперечки між ядерними та неядерними країнами, оскільки грань між мирними та воєнними ядерними технологіями дуже тонка. Країна, яка має розвинуті мирні ядерні технології, може зробити ядерну бомбу за дуже короткий термін. Сьогодні у світі є близько 20 «граничних» країн, які поки що добровільно відмовляються від набуття статусу неофіційних ядерних. Тому приклад ядерних держав, їх бажання ділитись мирними ядерними технологіями, технічні та процедурні питання, практична реакція світової спільноти на прояви забороненої ядерної діяльності окремих країн є важливим орієнтиром для країн, що вагаються в своєму атомному майбутньому.

Сучасна проблема в цьому питанні полягає в тому, що після прикладу Індії, Пакистану та КРДР провідні ядерні країни дуже прискіпливо оцінюють мирні ядерні програми «граничних» країн з перевагою запобігання оволодіння ними атомною енергією на найраніших етапах. Фактично йде намагання створити у світі такі умови, коли б країни не намагались навіть досягти статусу «граничних», умови, які б безумовно доводили переваги недоцільності надмірного розвитку власної атомної діяльності.

Якщо в попередні роки акценти були зроблені на верифікаційній діяльності МАГАТЕ (Додатковий протокол до гарантій), то сьогодні у зв'язку з економічною кризою та енергетичним дефіцитом на першій план виходять засоби гарантованого забезпечення країн ядерним паливом або сировиною для його виготовлення. У цьому процесі пропонується діяти поза зоною

впливу політичних інтересів, здійснювати постачання палива за правилами, які напрацьовані заздалегідь згідно з принципами «об'єктивності та одноманітності» та не вимагати від одержувачів відмови від прав, гарантованих ДНЯЗ. Тобто побудувати економічно обґрунтовану та практично здійснену альтернативу створенню на національних рівнях критичних елементів ядерного паливного циклу, систему реалізації багатосторонніх підходів, від реалізації якої виграють всі учасники ДНЯЗ: від запобігання «тиражуванню» критичних технологій до можливості реалізації законного інтересу багатьох країн у розвитку ядерної енергетики із максимальним зменшенням як часових, так і фінансових витрат.

Зараз розробляються декілька варіантів:

1. Створення міжнародного паливного банку під егідою МАГАТЕ – ініціатива неурядового фонду «Ініціатива із зменшення ядерної загрози» (NTI), яка була підтримана урядом США (спонсорами є ОАЕ, Норвегія та ЄС). Технічні та організаційні подробиці досі не відомі, як і що конкретно повинно зберігатися в паливному банку (скоріше за все низькозбагачений уран), фізичне місце зберігання – Казахстан або Росія;

2. Альтернативна ідея від Росії та Казахстану - створення міжнародного центру із збагачення урану та Міжнародного уранового банку в Ангарську (пізніше рішення щодо приєднання до центру в якості партнерів прийняли Україна та Вірменія);

3. Російська ініціатива (яка була підтримана Радою керівників МАГАТЕ) щодо створення фізичного запасу низькозбагаченого урану з метою забезпечення гарантованого постачання палива в разі збою ринкових механізмів, якого вистачатиме для виготовлення палива на дві повні загрузки найбільш популярних типів реакторів (PWR, ВВЕР).

2.3. Іранська проблема

Ядерна програма Ірану тривалий період розцінюється як найбільш гостра проблема ядерного нерозповсюдження. Іран наполегливо прагне розвивати власні ядерні технології, користуючись правом на «мирний атом». На відміну від Індії та Пакистану Іран не має сучасних технологій та не перебуває під «опікою» якоїсь ядерної країни, тобто не може сподіватись на неофіційну допомогу в цій галузі. Крім того Іран позиціонує себе як країна-регіональний лідер і проводить достатньо агресивну зовнішню політику на

Близькому Сході. Тому прецедент отримання власноруч Іраном ядерної зброї в умовах функціонування діючих правових механізмів щодо нерозповсюдження може свідчити про повну недовіру останніх і сприяти появі в цьому регіоні ще декількох ядерних країн.

Незважаючи на неодноразові заклики підпорядкувати свою ядерну програму вимогам МАГАТЕ, численні санкції різного рівня (навіть РБ ООН) ситуація не змінюється. Навпаки, в 2009 році Іран (не інформуючи МАГАТЕ) закінчує будівництво ще одного збагачувального об'єкту біля міста Кум (аналогічного центру із збагачення урану в Натанзі), відмовляється від пропозиції вивозити свій уран до Росії або Туреччини для дозбагачення, заявляє про плани будівництва десяти заводів із збагачення урану і навіть погрожує вийти із ДНЯЗ. Прямих доказів планів створення ядерної бомби Іраном досі не існує, але такий ріст його ядерного потенціалу викликає все більші побоювання «шестірки». Доказом того, що «Іран зайшов дуже далеко» є зміна позиції Росії, яка доки що блокувала всі «жорсткі» варіанти дій проти Ірану і наполегливо пропонувала вирішити проблему без санкцій, виключно дипломатичним шляхом. Але заморожування постачання в Іран ЗРК С-300 та підтримка останньої анти-іранської резолюції МАГАТЕ свідчить, що Іран може залишитись один на один проти РБ ООН та МАГАТЕ, що неминуче призведе до санкцій. А якщо дипломатичні кроки не допоможуть «Тегеран отримає або атомну бомбу, або бомбардування». Усі розуміють небажаність цього, тому найскоріше повернення Ірану до виконання вимог МАГАТЕ є найкращим шляхом розв'язання проблеми.

3. Ядерне роззброєння

Формально ядерне роззброєння не є обов'язковим, оскільки стаття VI ДНЯЗ передбачає робити це в дусі «доброї волі». Проте вимоги до ядерних держав щодо конкретних кроків, дій та термінів на цьому шляху є обов'язковим пунктом усіх Оглядових конференцій. Якщо повне позбавлення світу від ядерної зброї є далекою перспективою, то суттєве обмеження ядерного потенціалу можливо здійснити вже сьогодні.

3.1. Скорочення ядерних арсеналів – незважаючи на вимоги ДНЯЗ вплив самого Договору на цей процес для провідних ядерних країн світу є мінімальним, поки що останні насамперед керуються політичною доцільністю. Перш за все це стосується США та РФ, інші ядерні країни

мають в порівнянні з ними незначний ядерний потенціал та завжди «прикриваються» цим наголошуючи, що приєднуються до процесу скорочення тільки за умов відповідного зменшення ядерних арсеналів двох країн-лідерів.

На конференції 1995 року США та РФ звітували про скорочення своїх арсеналів за рахунок Договорів РСМД, СНО-1 та СНО-2, у 2005 році – Договору про СНП. До конференції 2010 року скоріше за все буде підписано новий Договір замість СНО-1, рамочні домовленості скорочень зараз визначені в Спільній заяві президентів США та РФ від 6 липня 2009 року: 500-1100 носіїв та 1500 – 1675 боєзарядів через 7 років після набуття чинності нового Договору. За останньою інформацією кількість ядерних носіїв буде скорочена до 700-750. Проте скоріше будуть скасовані якісні обмеження, які діяли в попередніх договорах, що дозволить створювати такі типи СНО, які в попередні роки були вже практично заборонені або ліквідовані. Так РФ зможе прийняти на бойове чергування нову МБР РС-24 з головною частиною, що розділюється (2-4 бойові блоки), незважаючи на те, що фактично ця ракета є модифікацією ракети «Тополь». Зараз оприлюднені плани РФ щодо можливого створення власних ракет важкого класу та навіть бойового ракетного комплексу залізничного базування. Крім того, в новому договорі так і не вирішена проблема «зворотного» потенціалу. Такий розвиток подій вряд чи можна розцінювати як реальне прагнення до ядерного роззброєння, до того ж і після завершення скорочень загальна кількість носіїв та боєзарядів у РФ та США буде набагато перевищувати аналогічні показники інших ядерних країн.

3.2. Набуття чинності ДВЗЯВ – станом на 24 серпня 2009 року Договір підписала 181 країна, ратифікувало – 149. Для набуття чинності потрібна ратифікація Договору 44 країнами із спеціального Додатка 2 (поки що із цих 44 країн його ратифікувало 35). Головною перешкодою на цьому шляху є позиція США, які поки що лише дотримуються мораторію на проведення ядерних випробувань. В 1999 році приводом для відмови в ратифікації Сенатом США були побоювання щодо можливості технічної перевірки виконання заборони випробувань та доведення надійності боєприпасів, які вже є на озброєнні. Останні роки дали позитивну відповідь - діє глобальна

система моніторингу, яка дозволяє фіксувати вибухи з тротиловим еквівалентом від 0.1 кілотонни, а в окремих «проблемних» регіонах і на порядок меншої потужності. Крім того, створені нові суперпотужні комп'ютери для проведення моделювання ядерних процесів без фізичних випробувань.

Тобто технічні причини вже не є перешкодою, на відміну від геополітичних. Якщо США ратифікують ДВЗЯВ, наступними будуть Індонезія та Китай, потім відкритий шлях для Індії та Пакистану. Залишаються Єгипет, Ізраїль, КНДР та Іран, перші дві країни також здатні це зробити за умов гарантування взаємної ратифікації та під тиском США та Руху неприєднання. КНДР та Іран – окрема тема, перш за все за рахунок непередбачуваності дій керівництва цих країн, проте існує шлях прийняття тимчасової поправки до Договору, яка дозволить йому діяти навіть в умовах нератифікації ДВЗЯВ КНДР та Іраном.

3.3. Розробка та набуття чинності Договору про заборону виробництва матеріалів, що розщеплюються для ядерної зброї або інших ядерних вибухових пристроїв (ФМСТ/ДЗВРМ) – вимога про розробку цієї угоди є в резолюціях оглядових конференцій 1995 та 2000 років, питання розглядається практично на кожному Підготовчому комітеті, на Конференції із роззброєння, численних резолюціях ООН та заявах «великої вісімки» з питань нерозповсюдження. Планується, що ця угода буде містити:

- заборону виробництва та накопичення збройних матеріалів (урану та плутонію), що розщеплюються;
- заборону щодо сприяння, допомозі або заохочуванню інших країн до виробництва таких матеріалів;
- заборону на переведення матеріалів, що розщеплюються, із цивільного в воєнний цикл з призначенням для ядерної зброї;
- встановлення жорсткого контролю над виробництвом та накопиченими запасами воєнних матеріалів, що розщеплюються.

США, РФ, Великобританія та Франція дотримуються мораторію на виробництво таких матеріалів, Китай офіційних заяв по цьому не робив. Затримка за Індією та Пакистаном, які поки що вражають ці дії недоцільними, перш за все із-за існування власної потреби у збройних

матеріалах, проте офіційно мотивують свої дії «неможливістю ефективного контролювання» виконання заборони.

Незважаючи на це розробка та набуття чинності ДЗВРМ повинна бути пріоритетним завданням на Конференції 2010.

3.4. Інші заходи, перш за все:

- **запобігання мілітаризації космічного простору:** після виходу США із Договору по ПРО ця проблема була актуальною під час Адміністрації Буша. РФ та Китай у 2008 році внесли на Конференцію із роззброєння проект Договору щодо запобігання розміщенню зброї в космічному просторі. Позиція нової Адміністрації США щодо цієї проблеми досі не визначена;

- **зменшення ролі ядерної зброї в військових стратегіях ядерних країн та країн, які мають воєнний ядерний потенціал** – останні роки є тенденція збільшення ролі ядерної зброї в воєнних доктринах провідних ядерних країн. В 1997 році у США згідно директиві Президента вводилась можливість ядерного удару у відповідь на використання неядерними країнами хімічної або біологічної зброї. Після 2001 року Америка наголосила, що може використовувати ядерну зброю навіть «у разі несподіваного розвитку військових дій». Обговорюється, що нова військова доктрина РФ також буде містити положення щодо «можливості нанесення попереджувального ядерного удару в критичних для національної безпеки ситуаціях». Це свідчить, що РФ змінює оборонну доктрину на наступальну і законодавчо приймає акти, які передбачають серйозні дії військового характеру. Такі дії викликають резонні побоювання від країн-сусідів, зокрема НАТО⁴;

- **глобальна ініціатива щодо РСМД** – РФ пропонує надати забороні виробництва ракет такого класу глобального характеру.

4. Ядерне нерозповсюдження

Якщо у минулому столітті основною метою ядерного нерозповсюдження було недопущення появи нових ядерних країн, то після 21 вересня 2001 року ще одним актуальним напрямом стало запобігання попаданню ядерних технологій до рук терористичних і неурядових організацій та протидія функціонуванню «тіньового» ринку ядерних матеріалів.

⁴ 16 грудня 2009 року генсек НАТО Андерс Фог Расмуссен наголосив: «Ми повинні розуміти, що в реальному світі ядерна зброя може бути елементом стримування. Але я не хотів би бачити, щоб ядерна зброя використалась у наступальних діях, як ми це бачили у російському документі (військовій доктрині)».

Останні роки було вжито багато зусиль щодо створення міжнародної «страхувальної» мережі» протидії нерозповсюдженню: прийняття резолюції 1540 РБ ООН, російська-американська ініціатива із боротьби з актами ядерного тероризму (зараз її учасницями є 75 країн), спільна діяльність в межах багатосторонніх режимів експортного контролю тощо. Проте головними напрямками є наступні:

4.1. Укріплення контрольної діяльності МАГАТЕ – підвищення дієвості та ефективності системи гарантій на основі Додаткового протоколу від 15 травня 1997 року. Станом на вересень 2009 року 87 держави (48 із яких здійснюють значну ядерні діяльність) мають угоди о всеосяжних гарантіях разом із Додатковим протоколом, що складає більшість із країн, які не мають ядерної зброї. 25 країн-учасниць ДНЯЗ все ще не ввели в дію угоду щодо всеосяжних гарантій. Необхідно:

- вимагати від всіх держав, які здійснюють будь-яку ядерну діяльність приєднатись до угоди щодо всеосяжних гарантій, до зміненого протоколу щодо малих кількостей та до Додаткового протоколу;

- ухвалити групою ядерних постачальників загальне правило, згідно з яким приєднання до Додаткового протоколу було б обов'язковою вимогою отримання експортного постачання ядерних матеріалів, обладнання та технологій;

- прийняти нові більш жорсткі вимоги щодо проведення інспекцій МАГАТЕ;

- суттєво зміцнити науково-технічну та фінансову бази гарантійної діяльності агенції;

- зробити більш жорсткими розслідування та судові переслідування позазаконної торгівлі ядерними матеріалами та технологіями;

- відмовитись від будівництва нових установок із збагачення урану та створення плутонію на найближчі 5 років;

- перевести усі дослідні реактори, які працюють на високозбагаченому урані, на використання низько збагаченого урану.

4.2. Створення зон, вільних від ядерної зброї (ЗВЯЗ) – на сьогодні існує п'ять таких зон, які охоплюють близько 110 держав⁵. Проте залишається

⁵ Без'ядерні зони: в Латинській Америці та Карибському басейні (1967 р., Договір Тлателолко, набув чинності 25 квітня 1969 р.), в південній частині Тихого океану (1985 р., Договір Раротонга, набув чинності 11 грудня 1986 р., в Південно-Східній Азії (1995 р., Бангкокський Договір, набув чинності 27 березня

нереалізованим рішення Конференції 1995 року щодо створення ЗВЯЗ на Близькому Сході, все ще перебуває на стадії обговорення українсько-білоруська ініціатива щодо створення такої зони в Центральній та Східній Європі. Є всі підстави в умовах сьогодення повернутись до цієї ініціативи.

4.3. Розроблення більш жорсткого механізму виходу із ДНЯЗ – є наслідком прецеденту КНДР, яка спочатку в рамках ДНЯЗ легально отримала необхідні мирні ядерні технології, а потім вийшла із Договору та на основі здобутого досвіду вже виключно власними силами швидко створила атомну бомбу:

- заява держави щодо виходу із Договору повинна стати приводом для негайних та інтенсивних перевірок з боку МАГАТЕ з метою виявлення можливих порушень ДНЯЗ або угоди щодо гарантій, скликання позачергової конференції країн-учасниць для розглядання мотивування виходу і в разі визнання невідповідності цього мотивування до Статті X або неможливості вирішення проблеми без виходу із Договору – термінове розглядання цього питання РБ ООН;

- всі матеріали та технології, які були у цієї країни на момент виходу із ДНЯЗ, незалежно від їх походження, повинні використатись лише в мирних цілях та залишатися під гарантіями МАГАТЕ.

4.4. Гарантії безпеки неядерним країнам – є найважливішою складовою міжнародної системи заохочення до відмови від створення власної ядерної зброї. Це питання насамперед актуально для нейтральних держав та держав, які не приєднались до якогось військового блоку. Під час розробки ДНЯЗ саме країни неприєднання наполягали на включенні в текст Договору чітких зобов'язань ядерних держав щодо гарантій як обов'язкових дій. Проте останні категорично відмовляються робити це в юридично зобов'язуючому форматі та однакові для усіх неядерних країн-учасниць ДНЯЗ. Саме ця проблема буда головною перешкодою результативного завершення багатьох Оглядових конференцій. На сьогодні досягнуто наступний компроміс:

- «позитивні» гарантії, тобто гарантії надання допомоги ядерних країн у зв'язку із агресією проти неядерної країни – існують в формі резолюції 225 (1968) РБ ООН і передбачають «негайну дію РБ ООН, насамперед її

1997 р.), в Африці (1996 р., Пелиндабський Договір, набув чинності 19 серпня 2009 р.) та в Центральній Азії (2007 р., Семіпалатинський Договір, набув чинності 21 березня 2009 р.). Крім того формально є без'ядерними Антарктида (Договір набув чинності 23 червня 1961 р.) та Монголія (1992 р., що визнано резолюцією ООН в 1998 р.)

постійних членів, відповідно до Уставу ООН». Тобто ядерні країни не зобов'язуються власноруч безпосереднього втручатися в конфлікт, а лише вживатимуть спільні дії в форматі ООН;

- «негативні» гарантії, тобто гарантії ядерних країн неядерним щодо незастосування проти них ядерної зброї - існують в формі резолюції 984 (1995) РБ ООН і передбачають «незастосування ядерної зброї крім випадків агресії неядерної країни проти ядерної»;

- гарантії безпеки у зв'язку із створенням зони, вільної від ядерної зброї – це фактично ті ж самі «негативні» гарантії, але в форматі міжнародно-правового документу для окремих країн. Наприклад, для п'яти існуючих у світі без'ядерних зон, які юридично оформлені відповідними Договорами, далеко не всі ратифіковані ядерними країнами. Тобто такий формат гарантій (з ратифікацією в парламенті) в міжнародній світовій практиці є більш вагомим, ніж звичайні «негативні» гарантії, надані в форматі односторонніх Заяв.

5. Позиція України

Україна має власну і відмінну від інших держав історію приєднання до ДНЯЗ. Зараз в багатьох публікаціях стверджується, що єдиною у світі країною, яка добровільно позбулась ядерної зброї є Південно-Африканська республіка. З суто формальної точки зору можна вважати і так, за ПАР зафіксовано єдине неофіційне ядерне випробування, яке було проведено, вірогідно, разом із Ізраїлем.

Україна, Білорусь та Казахстан згадуються дещо в іншому контексті. В рішенні Конференції 1995 року зазначено: «конференція знову підтверджує важливий вклад цих країн в реалізацію положень статті VI ДНЯЗ, що виявилось в добровільному виведенні всієї тактичної та стратегічної ядерної зброї зі своїх територій». При цьому мало хто звертає увагу на факти, які суттєво відрізняють Україну від інших країн:

- кількість ядерних озброєнь, які мала Україна, була третьою у світі, поступаючись лише США та РФ;

- Україна є правонаступницею СРСР за Договором СНО-1 і всі ці роки рівноправно разом із США та РФ брала участь в його імплементації. Після закінчення терміну дії СНО-1 за абсолютною кількістю боєзарядів (яких Україна позбулась і які під її контролем були повністю розкомплектовані на

території Російської Федерації) Україна ненабагато відстає від РФ, а з урахуванням ядерних боезарядів тактичних озброєнь швидше за все навіть її випереджає. Відносний же показник скорочень (100%), здійснених Україною, перевищує показники для США (47%) та Росії (32%) (табл. 1). Тобто є всі підстави визнати Україну однією із країн-лідерів процесу ядерного роззброєння поряд зі США, Росією та Казахстаном;

Табл. 1

Країна	Кількість розгорнутих боезарядів, од.		Кількість скорочених боезарядів, од.	Відсоток скорочень, %
	на момент підписання Договору СНО-1	на сьогодні		
США	10563	5573	4990	47
СРСР	10271 / 8757*	–	4851**	44**
РФ	5735	3906	1829	32
Україна	1608	0	1608***	100
Казахстан	1360	0	1360	100
Білорусь	54	0	54	100

- на відміну від Білорусі та Казахстану Україна мала принципово інший підхід до ядерного озброєння: якщо перші одразу передали свої ядерні сили під юрисдикцію РФ, Україна виробила власну лінію поведінки щодо отриманої ядерної спадщини, що обумовлювалось ширшою участю підприємств України в ракетних програмах Радянського Союзу і, відповідно, значно більшим масштабом спадщини та технологічними можливостями.

Тобто, на відміну від ПАР, Україна дійсно не здійснила власного випробування ядерної бомби, але мала 1608 одиниці ядерних боезарядів, розгорнутих на носіях, які були виготовлені на території України, розроблялись і проектувались за участю українських фахівців. З урахуванням цього та офіційного статусу України як співзасновника ООН на початку 90-х років реально розглядався варіант набуття країною фактичного ядерного статусу. Проте було обрано інший шлях, не в останню чергу через тиск з боку РФ та США, які чудово розуміли реальні і потенційні можливості українського ВПК із створення ракетно-ядерної зброї та змогли переконати

* 10271 одиниць – кількість боезарядів відповідно до правил заліку Договору СНО-1 згідно з Меморандумом про встановлення початкових даних.

8757 одиниць – фактична кількість боезарядів (Красная звезда, 4 августа 2009 года).

** Загальні показники для країн- правонаступниць СРСР.

*** Загальна кількість боезарядів, вивезених за межі України (4833 од.), суттєво перевищує наведену розрахункову кількість, до якої не входять нерозгорнуті боезаряди (резерви) та вивезені раніше боезаряди тактичного класу. На жаль, більш менш офіційне значення такого показника для РФ та США досі не оприлюднювалось.

керівництво України у перевагах мирного напрямку розвитку власної ядерної програми.

Через цю ж причину Будапештський меморандум щодо гарантій безпеки не набув чинності міжнародно-правового документа, незважаючи на чітку вимогу щодо цього в Законі України «Про приєднання до ДНЯЗ».

Чотирнадцять років Україна активно приймала участь у світовому ядерному роззброєнні, підписала та ратифікувала всі відповідні угоди, побудувала ефективну систему експортного контролю, фактично була взірцем для інших країн, на практиці демонструючи успішність інтеграції в світову систему мирного ядерного нерозповсюдження.

Проте к 2010 року під впливом певних світових процесів Україна залишилась поза зоною дії існуючих безпекових політичних механізмів і об'єктивно стала відчувати певний дисбаланс в забезпеченні національної безпеки, особливо з урахуванням економічної кризи та свого «міжблокового» географічного розташування. Тому у зв'язку із закінченням терміну дії Договору СНО-1 Україна вирішила нагадати Будапештським країнам-гарантам про невідповідність наданих гарантій законодавству України, фактично запропонувала виправити помилку тих часів.

Навколо Будапештського меморандуму останні місяці йде дискусія в українському політикумі, в якій принциповими є три ключові моменти:

- Україна пропонує змінити положення Меморандуму;
- посилення гарантій безпеки означає визнання існування суттєвої зовнішньої загрози України та її територіальної цілісності, насамперед з боку Росії;
- ядерні країни ніколи на це не підуть, тому що це означатиме розподіл неядерних країн на привілейованих та інших.

Такі тези свідчать про намагання навмисно викривити проблему з метою її дискредитації, що не відповідає національним інтересам України. Насправді у варіанті «Договору про гарантії безпеки», який пропонується МЗС, не змінюється жодне принципове положення Будапештського меморандуму, за винятком єдиного: надання цьому документу міжнародно-правового статусу. Тобто статусу, аналогічного ключовим документам щодо ядерного нерозповсюдження (ДНЯЗ, ДЗЯВ, Додаткового протоколу до гарантій МАГАТЕ), коли Договір підписується, а набуває чинності після ратифікації національними парламентами. При цьому в мотиваційній частині

ніяка річ про «суттєві загрози» звісно не йде, підкреслюється лише необхідність виправлення ситуації 1994 року відповідно до українського законодавства в зв'язку із закінченням терміну дії Договору СНО-1.

Саме такий заклик містить Заява Президента України з нагоди 15-ї річниці Будапештського меморандуму: «Ускладнення архітектури безпеки у світі та в Європі вимагає від України здійснення дієвих кроків з метою посилення чинних міжнародних гарантій безпеки. Постає питання про необхідність вироблення в розвиток положень Будапештського меморандуму нового міжнародно-правового інструмента, який міг би дати відповідь на сучасні виклики національній безпеці України».

Підкреслимо, що такий документ міг би містити певні зобов'язання щодо активних заходів в забезпечення захисту України, проте фактично мова йде, перш за все, про загальновідомі «негативні гарантії». Стосовно надання таких гарантій саме Україні зазначимо: по-перше, вже був прецедент у Будапешті і жодна із країн світу цьому не заперечувала, оскільки всі визнають наш вклад в ядерне роззброєння, по-друге, подібна форма гарантій вже багато років існує у світі (стосовно країн, що знаходяться в без'ядерних зонах).

Тому саме на протязі наступного року, користуючись нагодою закінчення дії Договору СНО-1 та проведенням Глобального саміту з ядерної безпеки і Оглядової конференції з ДНЯЗ⁶, для України є унікальна можливість виправити помилки минулого і отримати належне міжнародне визнання свого без'ядерного вибору. До того ж це може стати ваговим прикладом для інших країн відмовитись від ядерної зброї, демонстрацією ефективності міжнародно-правової системи протидії ядерному розповсюдженню та переваг шляху мирного використання атому.

Висновки та рекомендації

Пріоритетними для української делегації на Оглядовій конференції 2010 року повинні бути наступні питання:

1. Найскоріша імплементація рішень попередніх конференцій, перш за все набуття чинності ДЗЯВ, підписання ДЗВРМ, ратифікація усіма країнами Додаткового протоколу до гарантій МАГАТЕ, особливо для країн, які

⁶ Українського представника обрано головою другого Головного комітету конференції: розгляд виконання Статті III ДНЯЗ – гарантії МАГАТЕ (враховуючи Додатковий протокол), заборона розповсюдження існуючого або спеціального матеріалу (тобто низькозбагачених та високозбагачених ядерних матеріалів) та відповідного обладнання.

здійснюють ядерну діяльність або володіють великими запасами ядерних матеріалів.

2. Підтримання ініціатив щодо розширення контрольної діяльності МАГАТЕ, розроблення більш жорсткого механізму виходу із ДНЯЗ, запобігання мілітаризації космосу, надання Договору РСМД глобального характеру.

3. Прийняття всіма «де-юре» ядерними країнами конкретних зобов'язання на виконання статті VI ДНЯЗ, подальше створення зон, вільних від ядерної зброї. Нагадати про українську ініціативу щодо створення такої зони в Центральній та Східній Європі.

4. Підтримання ініціативи Руху неприєднання відносно пріоритетності укладення універсального та юридично обов'язкового документу щодо гарантій безпеки неядерних держав без жодних умов.

5. Скористатись представництвом всіх ядерних країн на Конференції для можливості підписання Меморандуму про гарантії Україні в форматі міжнародного Договору, який мав би статус подібний до Договорів про без'ядерні зони.